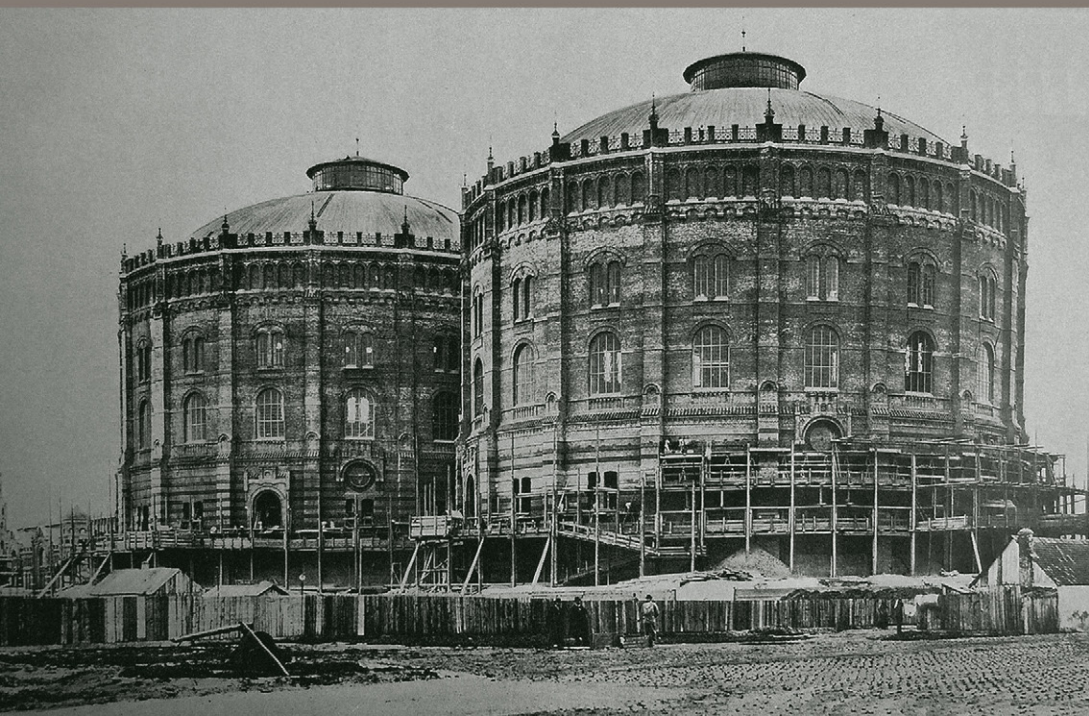

Tomáš Gecko

Nástroj prospěšný, či vražedný?

Proces monopolizace
na trhu stavebních hmot
Předlitavska a meziválečného
Československa

Nástroj prospěšný, či vražedný?

Proces monopolizace na trhu stavebních hmot
Předlitavska a meziválečného Československa

Tomáš Gecko

Recenzovali:

prof. PhDr. Jana Geršlová, CSc.

prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2021

Jazyková korektura Marie Hamšíková

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

Na obálce: Výstavba plynojemů ve Vídni (Gasometer),
provedená v letech 1896–1899

© Univerzita Karlova, 2021

© Tomáš Gecko, 2021

ISBN 978-80-246-4594-0

ISBN 978-80-246-4666-4 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

1 Úvod	7
2 Trh stavebních hmot jako badatelské téma hospodářských dějin	10
3 Základní terminologie	21
4 Současný stav poznání	33
5 Cíle výzkumu, metodologická východiska a prameny	46
6 Základní podmínky trhu	61
6.1 Substituty a cenová elasticita poptávky (soupeření tradičních a moderních hmot)	62
6.2 Stavební sezóna a skladování zboží	77
6.3 Přepravení náklady	81
6.4 Nerostné suroviny	89
6.5 Výrobní proces	93
6.6 Shrnutí – dynamický model trhu stavebních hmot?	116
7 Struktura trhu	118
7.1 Počet prodávajících, koncentrace výroby a externí kapitálové vstupy	121
7.1.1 Soustředování vídeňského cihlářského průmyslu do triopolu	123
7.1.2 Oligopol s atomizovanou strukturou na pražském trhu cihel	131
7.1.3 Regionální vápenické oligopoly	145
7.1.4 Formování celostátního oligopolu na trhu cementu	166
7.2 Diferenciace zboží	186
7.3 Diverzifikace a vertikální integrace výroby	194
7.4 Vstupní bariéry	203
7.5 Státní intervencionismus	206
7.5.1 Usměrnění zahraničního obchodu	208

7.5.2 Cenové intervence a nucená syndikalizace	215
7.5.3 Regulace trhu práce	226
7.6 Shrnutí – náhodný, či determinativní model struktury trhu?	228
8 Chování tržních subjektů	231
8.1 Legalita a legitimita monopolní organizace	233
8.1.1 Formování antimonopolního zákonodárství	235
8.1.2 Cihlářské syndikáty ve Vídni a Praze	243
8.1.3 Federalizace regionálních dohod producentů ve vápenictví	254
8.1.4 Centralizace federativních cementářských syndikátů	264
8.2 Konfrontace a kooperace uvnitř monopolní organizace	286
8.3 Vytváření vstupních bariér	295
8.4 Outsiderem na trhu	310
8.5 Lobbingové strategie	321
8.6 Shrnutí – evoluce monopolních organizací?	341
9 Výkon trhu	343
9.1 Rentabilita podnikání	347
9.2 Hospodářský cyklus	363
9.3 Koncentrace výroby a investiční cyklus	376
9.4 Shrnutí – efektivita, či neefektivita procesu monopolizace?	384
10 Závěr	389
Bibliografie	395
Jmenný rejstřík	420
Místní rejstřík	424
Rejstřík podnikatelských subjektů	431

1 Úvod

Každý kartel chce bezpodmínečně vyloučit, resp. podstatně omezit konkurenci nabídky. [...] Kartel je jako nůž.

Může sloužit jako nástroj prospěšný, ale i vražedný.

Úryvek z knihy *Základy kartelového práva* (1929)

od slovenského národohospodáře Erwina Hexnera (1893–1968)¹

Slovo „kartel“ má dnes veskrze negativní konotace. Nemělo by však zůstat upozaděno, že kartely (tedy dohody producentů rozličných druhů zboží a služeb o cenách, výstupech, odbytištích a obchodních podmínkách) tvořily až do druhé poloviny 20. století frekventovanou součást tržních ekonomik. Právě proto si středoevropské národohospodářství 19. a 20. století, které v sobě kombinovalo teorii s hospodářskou praxí, intenzivně všimalo kartelů a charakteristicky je interpretovalo coby dvousečný element ekonomické modernizace. Tuto argumentační linku sleduje i výše uvedená citace slovenského národohospodáře, právníka a kartelového teoretika Erwina Hexnera, jejíž parafráze o nástroji prospěšném či vražedném slouží za titul této knihy. Proč je diskuze o ničivosti a užitečnosti kartelů natolik důležitá? Hledání relevantních odpovědí a formulování nových otázek si na příkladu trhu stavebních hmot Předlitavska a meziválečného Československa klade za cíl tato monografie. Že se opravdu jedná o stěžejní problém středoevropských hospodářských dějin, dokládá skutečnost, že kartelizace obsáhla ve třicátých letech 20. století až 90 % průmyslového potenciálu Československé republiky.

1 Přepis následujícího textu do češtiny: „Každý kartel chce bezpodmínečně vyloučit, resp. podstatně omezit konkurencii nabídky. [...] Kartel je ako nůž. Môže slúžiť ako nástroj prospešný, ale i vražedný.“ Erwin Hexner: *Základy kartelového práva*, Praha 1929, s. 24.

Kartelizace byla výrazem soukromopodnikatelských iniciativ o samoregulaci trhu za účelem maximalizace zisku, které lze zahrnout pod širší pojem „monopolizace“. Metodologickou optikou business history se jednalo o vícero podnikatelských strategií, jejichž společný jmenovatel byl jediný – ovládnutí trhu. Badatelsky snadno uchopitelný nástroj tržní monopolizace představují firemní fúze (slučování více obchodních společností do jediného celku) a akvizice (přímé převzetí konkurence), v extrémním případě ústící až v úplnou kontrolu všech dodávek zboží na trh jediným podnikatelským subjektem. Podstatně komplexnějším – avšak od konce 19. století stále běžnějším – prostředkem monopolizace byla právě kartelizace, modifikující fungování trhu skrze ústní či písemné dohody producentů o (dočasném) transformování vzájemné konkurence. Mezi odvětví, která se monopolizovala a kartelizovala nejdříve, patřila výroba stavebních hmot. Vývoj to byl logický, neboť stavebniny tvořily centrální komponent tržní ekonomiky a svým výrobním ani dodavatelským uspořádáním nekladly podnikatelskému sdružování výraznější překážky. Potenciální zisky pramenící z otupení konkurenčních bojů byly ohromné (neomezovaly se pouze na podnikatelskou rentabilitu, nýbrž se odrážely i ve vlivu na mocenskou a ekonomickou politiku státu). Spojování producentů probíhalo s obdobně rapidní intenzitou u „tradičních“ stavebnin (cihly, vápno) i v kontextu jim konkurujících trhů s „moderními“ produkty (cement). Na trh stavebních hmot nevstupovali jen producenti a spotřebitelé, ale i státní úřady a rozličné výrobní segmenty (železářské a strojírenské koncerny, finanční instituce), a tak byl proces monopolizace mnohavrstevný a jeho efekty napříč celou ekonomikou dalekosáhlé.

Ústředním tématem tržní monopolizace je otázka, zda efektivita (a tím pádem i společenská prospěšnost) leží u velkých, anebo malých aktérů. Otázka je to vysoce provokativní, implicitně obsažená téměř v každém odborném pojednání moderních hospodářských dějin. Její mezioborový rozměr sahá napříč společenskými disciplínami, od právních věd přes filozofii, sociologii a ekonomii. Kdo je v podnikatelském prostředí „velkým“ a kdo zase „malým“ aktérem (hráčem)? Kvantitativní rozlišení obou pojmů není složité (lze například vycházet z předpokladu, že ekonomie rozeznává malé, střední a velké firmy), avšak takovéto vymezení upozaduje samu podstatu tržní konkurence. Lepší cesta vede skrze definování konkrétního trhu, vymezení pravidel jeho fungování a hledání kvantitativního i kvalitativního rozměru tržní kontroly. Malým aktérem je individuální podnikatelský subjekt s nepatrným podílem na trhu (který ovšem může vystupovat v kontextu celé ekonomiky jako

mamutí hráč se stovkami zaměstnanců a signifikantními peněžními ob-
raty), velkým zase firma s významnou tržní participací. Jestliže se aktéři
sdruží do kartelu, pak kolektivně utvoří subjekt blízký monopolu, anebo
se stanou přímo monopolem, tedy jediným hráčem působícím na kon-
krétním trhu. Argumentace se tím logicky dostává zpět k diskurzu hos-
podářských dějin o ničivosti a užitečnosti kartelů, jehož postihnutí není
možné bez mezioborové interakce business history se středoevropskými
národohospodářskými koncepcemi inovovanými o hlavní proudy stávající
ekonomie (neoklasika, neoklasická syntéza) i alternativní ekonomické
směry (ekonomie průmyslové organizace, schumpeterovská ekonomie).
Takovéto metodologické uchopení nejenže slibuje porozumět procesu
monopolizace trhu stavebních hmot, ale také originálně obohatit středo-
evropské hospodářské dějiny o nová interpretační východiska.

Monografie je ohraničena stavebním boomem na přelomu šedesátých
a sedmdesátých let 19. století, na který navázala tzv. „velká deprese“.
Během tohoto období se v Předlitavsku začala prosazovat výroba staveb-
ních materiálů na průmyslovém základě, s čímž úzce souvisela řada dal-
ších interdependentních faktorů, ať už se jednalo o transfer technologií,
vzestup akciového podnikání, koncentraci výroby, a zejména pak mono-
polizaci trhu. Po rozpadu habsburské monarchie a následné dezintegraci
středoevropského hospodářství se výzkum soustředí na meziválečné Čes-
koslovensko, které bude sledováno až do zániku republiky na přelomu
let 1938/1939, kdy byla ekonomika okleštěného státu instrumentalizová-
na ve prospěch velkoprostorového hospodářství a tržní systém nahradila
válečná ekonomika, vyznačující se totálním plánováním výroby.

2 Trh stavebních hmot jako badatelské téma hospodářských dějin

Světová hospodářská konference z roku 1927 [...] vyjádřila názor, že efektivita a dobré či špatné dopady mezinárodních průmyslových dohod závisí na způsobu, jakým jsou tyto dohody vedeny. Stejně jako jednotlivci jsou schopny nespravedlivě využít svého postavení, myslíme si ale, že jsme ukázali, že zřejmé porozumění vlastním zájmům, nabyté během dostatečně dlouhého období, je nutně vede ke sledování rozumné politiky.

Všobecné zpráva o ekonomických aspektech mezinárodních kartelových dohod pro Hospodářský výbor Společnosti národů, říjen 1931 (autoři Antonio Benni, Clemens Lammers, Louis Marlio, Alois Meyer).²

Během květnových dnů roku 1927 se v Ženevě konala Světová hospodářská konference, jejímž hlavním cílem byla liberalizace mezinárodního obchodu.³ Mezi projednávanou agendou zaujímaly stěžejní roli dohody producentů průmyslového zboží realizované na nadnárodní úrovni. Tuto problematiku koordinovala zvláštní komise pod vedením československého politika a národohospodáře Františka Hodáče (1883–1943). Dosažené výsledky ovšem byly – alespoň z hlediska jejich implementace do hospodářské praxe – velmi limitované. Monopolizace

2 Překlad z angličtiny: „The 1927 World Economic Conference [...] expressed the opinion that the efficiency and the good or evil effects of international industrial agreements depend on the manner in which the agreements are administered. They are just as capable as individuals of taking unfair advantage of their position, but we think we have demonstrated that clear understanding of their interests, taken over a sufficient period of time, necessarily leads them to pursue a reasonable policy.“ League of Nations Archives Geneva (dále jen LNA Geneva), fond Economic and Financial Section (dále jen EFS), R 2857, D 12557, General report on the economic aspects of international industrial agreements, October 1931.

3 Hendrikus Colijn: The World Economic Conference of 1927, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 134 (1927), s. 140–144.

trhu skrze soukromou iniciativu (myšleno vytváření dohod producentů, tj. kartelů, o nichž bude podrobněji pojednáno níže) se ukázala být problémem natolik komplexním, že se nepodařilo dosáhnout všeobecně přijatelného konsenzu. Rozdíly panovaly zejména mezi státy prosazujícími volnou kartelizaci (Francie, Německo) a zástupci zaměstnanců působících v průmyslu, kteří si přáli tento proces regulovat alespoň na nadnárodní úrovni. Toho se zase obávali proponenti volného pohybu zboží, jelikož v takovémto kroku spatřovali vytváření nových obchodních bariér namísto jejich odstraňování. Výsledkem bylo několik nepříliš závazných rezolucí, které v některých případech přisuzovaly dohodám producentů mimořádně kladné účinky na fungování konkrétních trhů se statky a službami.⁴ Tato usnesení doplňoval i výše citovaný návrh z října 1931, zabývající se ekonomickými aspekty mezinárodních dohod producentů. Monopolizace trhu byla vnímána jako ambivalentní proces, který měl kromě svých negativních důsledků i jistá pozitiva. Dohody mezi producenty pro jedny představovaly základ budoucí hospodářské organizace, zatímco jiní v nich spatřovali toxický element pokrývající tržní konkurenci. Ačkoliv pozdější evropské protikartelové a antimonopolní zákonodárství dalo za pravdu druhému názorovému proudu, jedná se o natolik mnohovrstevnou problematiku, že si dodnes nejsme zcela jisti, jaké ekonomické dopady dohody producentů opravdu měly. Stále chybí případové studie, které by sledovaly monopolizaci v dlouhých časových úsecích. Právě trh stavebních hmot proto slibuje doplnit absentující porozumění této komplexní tematice. Příklad stavebnin byl ostatně hojně akcentován i v kontextu Světové hospodářské konference v roce 1927, jelikož právě ty formativně působily na budování průmyslové civilizace. Kdy započal proces monopolizace trhů se stavebními hmotami, jak probíhal a nakolik ovlivnil a transformoval vývoj ekonomiky?

Produkce stavebních hmot patří k nejstarším oborům lidské činnosti a tvoří nedílnou součást společenského vývoje už od pravěku. Jak symbolicky uvedl významný český podnikatel a chemik Rudolf Bárta ml. (1897–1985),⁵ jednu z prvních stavebnin vyrobil již „pračlověk, jenž

4 Walter Leslie Runciman: The World Economic Conference at Geneva, *The Economic Journal* 37, č. 147 (1927), s. 468.

5 Rudolf Bárta ml. pocházel z rodiny s tradicí podnikání v průmyslu stavebních hmot. Na rozdíl od svého otce Rudolfa Barty st., kterému je – jakožto důležitému aktéru – rovněž věnován v knize značný prostor, používal verzi příjmení „Barta“ obsahující diakritiku (tedy „Bárta“). Text toto rozlišení respektuje, a proto rovněž užívá dvojí verzi zápisu příjmení Barta – Bárta.

u svého ohniště náhodou vypálil také hlínu“, a následně ji použil ke zdokonalení svého obydlí.⁶ Skutečného rozmachu se ovšem odvětví dočkalo na přelomu 18. a 19. století, kdy byl zahájen přechod od rukodělné, řemeslné malovýroby na strojový základ. Tyto posuny probíhaly v kontextu tzv. první průmyslové revoluce, kterou lze v nejširším významu slova chápat jako komplexní souběh řady technických, ekonomických, společenských a civilizačních změn.⁷ Jednalo se o nerovnoměrný a dlouhodobý proces, jehož jádrem se staly vyspělé západní země, a to především Velká Británie, Francie a oblasti pozdějšího Beneluxu, následované Německem a Spojenými státy. Novinky ve stavebnictví se dostávaly do prostoru habsburské monarchie s poměrně velkým časovým odstupem, způsobeným jednak značnou vzdáleností od hospodářského centra Evropy, jednak přetrvávajícím konzervatismem a neochotou experimentovat s novými konstrukčními postupy.⁸ Výraznou překážkou byla také absence levných dopravních prostředků, obzvláště markantní ve střední Evropě, kde chyběly vodní kanály a splavné řeky. Teprve výstavba železniční sítě umožnila koncentraci kapitálu a proměnu lokálně orientované malovýroby stavebnin na průmyslovou velkovýrobu,⁹ ačkoliv i poté firmy často preferovaly místní, geograficky úzce ohraničené trhy.¹⁰

Modernizace odvětví sice probíhala v habsburské monarchii již od první poloviny 19. století,¹¹ hlavní impulz pro rozvoj ale představoval až hospodářský a stavební boom z přelomu šedesátých a sedmdesátých let,¹² někdy charakterizovaný jako zakladatelské období (Gründerzeit). Rostoucí poptávka nestimulovala pouze transfer výrobních technologií používaných dále na západě (Velká Británie, Německo), zrychlila i proměny institucionálních forem podnikatelské činnosti. Jednalo se především o šíření kapitálových společností (zejména akciové společnosti, po

6 Rudolf Bárta ml.: *Nové hmoty ve sklářství a keramice*, Praha 1940, s. 3.

7 Milan Myška: *Problémy a metody hospodářských dějin*, I, Ostrava 1995, s. 55–77. Více k pojmu průmyslová revoluce viz Jaroslav Purš: *Průmyslová revoluce. Vývoj pojmu a koncepce*, Praha 1973, s. 13–107.

8 Jiří Dohnálek – Irena Seidlerová: *Dějiny betonového stavitelství v českých zemích do konce 19. století*, Praha 1991, s. 125–128.

9 Rudolf Bárta ml.: *Keramika*, I, Praha 1941, s. 34.

10 Erwin Hexner: *Československé kartely*, Praha 1933, s. 15.

11 Otakar Kallauner: *Staviva*, II, Praha 1959, s. 9–10; R. Bárta ml.: *Keramika*, I, s. 32–34.

12 Max Thury: Die oesterreichische Cement-Industrie, in: *Gross-Industrie Oesterreichs. Festgabe zum Glorreichen fünfzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaiser Franz Josef I.*, II, Wien 1898, s. 5–13; Leopold Reich: Die Ziegel- und Ton-Industrie, in: *Die Gross-Industrie Österreichs. Festgabe zum Glorreichen sechzigjährigen Regierungs-Jubiläum seiner Majestät des Kaiser Franz Josef I.*, I–II, Wien 1908, s. 29–32.

roce 1906 ale také společnosti s ručením omezeným),¹³ které usnadnily akumulaci kapitálu, při vysokých nákladech na fixní kapitál v průmyslu stavebních hmot tolik potřebného. Nezastupitelnou roli v tomto procesu sehrály finanční instituce, jejichž vliv na odvětví postupně vzrůstal. Pro banky spočívala atraktivita kapitálového podnikání v tom, že se jejich dříve neformální vliv na fungování průmyslových podniků institucionalizoval prostřednictvím oficiálního obsazování manažerských míst ve správních či dozorčích radách. Obchodní riziko se omezovalo na hodnotu vloženého kapitálu, jelikož za ekonomické ztráty ručil nově vzniklý právní subjekt (tj. akciová společnost nebo společnost s ručením omezeným), a nikoliv jeho majitel jako u osobních společností. Případy, kdy se velká banka jako „patron“ účastnila přeměny rodinné firmy v akciovou společnost nebo společnost s ručením omezeným – ať už z důvodu jejího zadlužení a následného úpadku, anebo s cílem usnadnit její další expanzi, představovaly velmi častý jev.¹⁴

Průmysl stavebních hmot se již na přelomu 19. a 20. století vyprofiloval coby strategické odvětví, které se díky rozvoji měst, urbanizaci a změnám v bydlení na vesnici (přechod ke zděnému obydlí) začalo výrazně podílet na růstu HDP a průběhu hospodářského cyklu. Produkce stavebnin stimulovala celou řadu příbuzných oborů lidské činnosti, zejména těžbu keramických surovin (keramická hlína, vápenec, kaolin apod.), uhelný průmysl (dodávky kamenného a zejména hnědého uhlí jako paliv) a železniční dopravu.¹⁵ Podílela se na formování průmyslové krajiny, ovlivnila proces urbanizace a poskytla pracovní příležitosti značné části populace. Důsledky jsou patrné dodnes, a to nejen při pohledu na architektonickou podobu středoevropských měst spoluutvářenou převážujícími trendy ve stavebnictví, ale také u „civilní infrastruktury“ a velkých říčních i vojenských objektů. Například dle sčítání lidu z roku 2011 lze datovat do periody předcházející první světové válce přibližně 18 % rakouského, 9 % českého a 2 % slovenského bytového fondu, přičemž na léta 1920–1945 připadá zhruba 13 % českých a 6 % slovenských bytů, které jsou stále používány.¹⁶ Kvůli svému významu pro rozvoj ekonomie

13 Zdeněk Jindra: Rozvoj akciového podnikání v Rakousku a v českých zemích, in: *Podnikatelstvo jako předmět historického výzkumu*, ed. Milan Myška, Ostrava 1994, s. 108–119.

14 Vítězslav Urbanec: *Akciové společnosti v českých zemích od roku 1913 po současnost. Forma podnikání, právní rámec a statistický přehled o jejich vývoji*, Praha 2005, s. 170; Rudolf Bárta ml.: Z dějin akciové společnosti Prastav, in: *Příspěvky k dějinám skla a keramiky*, I, ed. Rudolf Bárta ml. – Karel Černý, Praha 1971, s. 173.

15 Rudolf Bárta ml.: *Keramický průmysl*, in: *Československá vlastivěda*, IX, Praha 1929.

16 Obydlené domy s byty k 26. 3. 2011, www.czso.cz/staticke/data/2000013/CR/SPCR251.pdf; Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2011, datacube.statistics.sk/SODB/TM1WebLogin

ky se stavebnictví logicky těšilo zvýšené pozornosti státu. Ten zajišťoval prostřednictvím intervencionistické politiky ochranu domácího trhu stavebních hmot, spolufinancoval bytovou výstavbu i nákladné, strategicky důležité infrastrukturní projekty (úprava vodních toků, administrativní a průmyslové budovy, kanalizace, vodovody, údolní přehrady, železnice, silnice či fortifikace), pomáhal generovat zaměstnanost odvětví a ve výjimečných případech ovlivňoval tvorbu cen (první světová válka, velká hospodářská krize).¹⁷

Vstup do odvětví se jevil jako vítaná příležitost pro dosažení zisku, rychlá expanze výroby však stupňovala konkurenci, která stála na pozadí snah o monopolizaci trhu skrze soukromou i státní iniciativu. Konkurenční boje nabývaly na intenzitě od devadesátých let 19. století, v prostředí habsburské monarchie někdy označovaných za tzv. pozdní zakladatelské období (Spätgründerzeit).¹⁸ Jednalo se o přirozený důsledek rozsáhlých změn, probíhajících od počátku tzv. velké deprese (a s menší intenzitou ještě dříve), odstartované krachem na vídeňské burze v roce 1873. Šíření nových technologií vedlo k tomu, že podnikatelské subjekty zvyšovaly efektivitu výroby a zvětšovaly svá přirozená geografická odbytiště. Tradičnější zboží se sice i nadále soustředilo na lokální trhy (především ručně vyrobené cihly), řada společností ale stále častěji prodávala na nadregionální bázi a některé stavebniny dokonce nacházely kupce na zemské, popřípadě celostátní úrovni (cement). Kolem roku 1900 dosáhlo vzájemné soupeření takové míry, že bylo možné hovořit až o „likvidační konkurenci“ a „cenových válkách“.¹⁹ Preferovanou strategií řady producentů se proto stala kartelizace, kterou lze v tomto kontextu vnímat jako dočasné ukončení vzájemných bojů uzavřením „příměří“. Započatý proces monopolizace trhu neskončil rozpadem habsburské monarchie – vrcholu dosáhl v meziválečném období, a to zejména během velké hospodářské krize ve třicátých letech 20. století.²⁰

Výše nastíněné badatelské okruhy tvoří základní osu protínající celý následující text, který usiluje o porozumění procesu monopolizace trhu

.aspx; Wohnungen 2011, www.statistik.at/web_de/statistiken/menschen_und_gesellschaft/wohnen/wohnungs_und_gebaeudebestand/index.html.

17 Hynek Kubišta: Politika stavební a bytová, in: *Československá vlastivěda*, VI, Praha 1930, s. 319–338; František Klokner: Stavitelství nejnovější doby v našich zemích, in: *Československá vlastivěda*, IX, Praha 1929, s. 511–541.

18 Andreas Resch: *Industriekartelle in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg. Marktstrukturen, Organisationstendenzen und Wirtschaftsentwicklung von 1900 bis 1913*, Berlin 2002, s. 72–80.

19 Paul A. Samuelson – William D. Nordhaus: *Ekonomie*, 19. vyd., Praha 2013, s. 190.

20 Václav Průcha a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, I, Brno 2004, s. 281–285.

stavebních hmot ve středoevropské perspektivě s mimořádným důrazem na jeho formativní a transformativní momenty v 19. a 20. století.

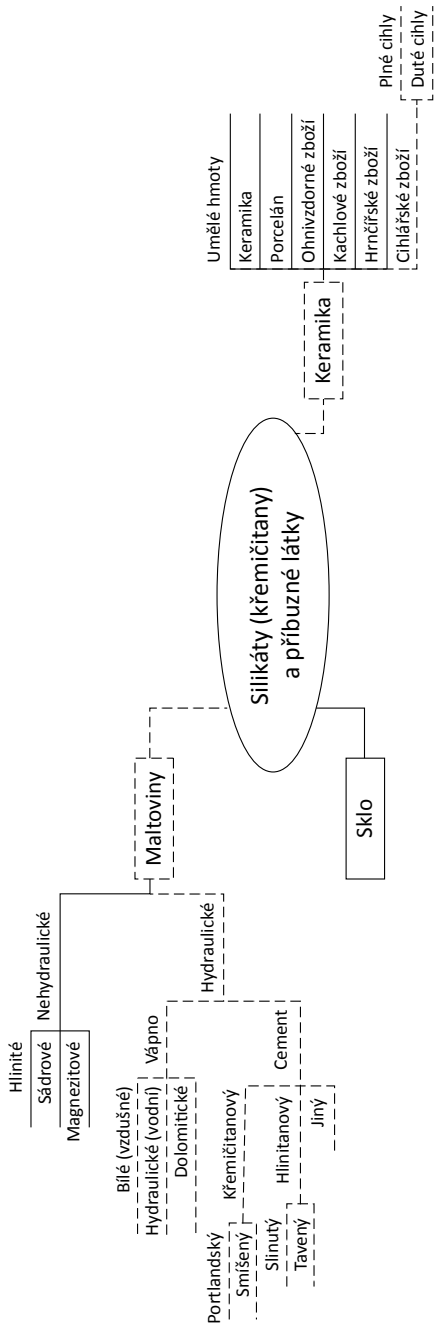
„Trh stavebních hmot“ je velmi široký termín, pod který lze zahrnout přírodní kameny, pojiva, beton, stavební keramiku, kovy, sklo, dřevo atd. Pojem je sice možné zúžit na několik základních artiklů, například hrubou a jemnou stavební keramiku (cihly, obkladačky a dlaždice, sanitární keramiku, ohnivzdorné tašky), pojiva chemická (vápno, cement) a mechanická (jíl, hlína), cementové zboží a další materiály (železo, sklo, dřevo, kámen),²¹ i v takovém případě je však nutné pracovat s řadou různorodých trhů. Zmíněné výrobky navíc mají mnohem širší využití než jen ve stavebnictví (například železo, sklo nebo sanitární keramika nachází uplatnění napříč celým hospodářským spektrem), o „stavební hmoty“ se tedy jedná jen v kontextu jejich sekundárního odbytu. Výzkum se proto soustředí pouze na nejdůležitější stavebniny z hlediska jejich spotřeby při stavební činnosti – cihly (nosné a výplňové zdivo), vápno (malta, omítky) a cement (beton, železobeton). Zcela stranou zůstanou hmoty primárně užívané k jiným než konstrukčním účelům (železo, sklo, dřevo apod.) a také nerosty a materiály, jejichž úprava nevyžadovala téměř žádné stroje a nelze tedy hovořit o „průmyslu“ v pravém slova smyslu (stavební kameny a písky, hlíny, přírodní maltoviny). Od poslední třetiny 19. století rovněž vzrůstala spotřeba cihlářského a cementového zboží pro nejrůznější stavební doplňky, popřípadě náhražky tradičních stavebnin. Příkladem může být eternit (azbestocementové zboží), vynalezený na přelomu 19. a 20. století Ludwigem Hatschekem (1856–1914), Rakušanem s olomouckými kořeny.²² Fragmentární pramenná základna a absence kvantitativních údajů však nedovolují včlenit tyto materiály mezi zkoumané stavebniny, ačkoliv by si to vzhledem ke svému významu jistě zasloužily. Zahrnuty nebudou ani ohnivzdorné výrobky (magnetitové zboží apod.), používané především v těžkém průmyslu (např. vyzdívání pecí),²³ a zahradní či jiná ozdobná keramika (terakota, kamenina),²⁴ kterou je přesnější včlenit do porcelánového průmyslu. Relevantní

21 Josef Geduldiger-Bělský – Vlad. Škoda: *Československý průmysl keramický, porculánu, stavebních hmot, maltovin*, Praha 1933, s. 19; Rudolf Bárta ml.: *Průmysl stavebních hmot v Československu*, Praha 1926, s. 6–32; Michal Stehlík – Vlastimil Bílek: *Building Materials*, Brno 2003, s. 36, 84–90.

22 Franz Mathis: *Big Business in Österreich. Österreichische Grossunternehmen in Kurzdarstellung*, Wien 1987, s. 98–99.

23 R. Bárta ml.: *Průmysl stavebních hmot v Československu*, s. 14.

24 R. Bárta ml.: *Keramika*, I, s. 54; Otakar Kallauner: *Staviva*, I, Praha 1956, s. 69.

Obrázek 1 Grafický nástin průmyslu silikátů (křemičitanů) a příbuzných látek. Přerušovanou čarou jsou vyznačeny konkrétní komoditní segmenty trhu stavebních hmot, se kterými monografie v kontextu Předlitavska a meziválečného Československa pracuje. **Zdroj:** Rudolf Barta ml.: *Keramika*, I, Praha 1941; Michal Stehlík – Vlastimil Bílek: *Building Materials*, Brno 2003, s. 84.

badatelské okruhy jsou pro přehlednost odlišeny přerušovanou čarou na Obrázku 1, který znázorňuje průmysl „silikátů (křemičitanů) a příbuzných látek“, do něhož se nejdůležitější stavebniny obvykle zařazují.

Stavební hmoty jsou zbožím, u kterého je prodejní cena ovlivněna přepravními náklady natolik, že právě jejich prostřednictvím dochází k segmentaci trhu (jiným příkladem je pivovarnický a lihovarnický průmysl).²⁵ S rostoucí vzdáleností ztrácí stavebniny na konkurenceschopnosti a zahraniční obchod nabývá podobu „obchodu pohraničního“.²⁶ Vysoké přepravní náklady nahrávají rovnoměrnému rozproštění produkce po celém území státu. Teze platí zejména pro cihlářství (cihelny nevznikaly jen ve městech, ale také na vesnicích a velkostatech, kde navíc přetrvávala „domácká“ malovýroba nepálených cihel),²⁷ již v případě cementářského a vápenického průmyslu však lze pozorovat jisté odchylky, a to z důvodu omezené dostupnosti nerostných surovin (vhodný vápenec se v přírodě nevyskytuje příliš často). Podobně je tomu i v některých oborech specializovaných oborech cihlářství, jelikož kvalitní, vzácně se vyskytující cihlářský jíl představuje nutnost pro výrobu hodnotnějšího zboží, na které se ale tento výzkum nesoustředí.²⁸

Teritoriální odlišnosti vyžadují specifický přístup k jednotlivým trhům stavebních hmot. Cementářství, cihlářství i vápenictví mají společné jen to, že se lze badatelsky pohybovat maximálně na úrovni ekonomiky státu, a to pouze s mírnými přesahy do zahraničí. Efektivní pronikání domácích producentů na zahraniční trhy se totiž odvíjelo od otevřenosti tamních odbytišť (nízká celní ochrana) a přístupu k levným formám dopravy (kupříkladu přímé napojení na námořní obchodní trasy). Monografie se soustředí jen na západní oblasti Rakouska-Uherska, konkrétně některé segmenty předlitavského trhu stavebních hmot. Zalitavsko zůstane stranou – odlišný právní systém a nerovnovážený stav hospodářství zapříčinily asymetrický vývoj odvětví v obou částech monarchie. Ostatně i producenti stavebnin ze západních oblastí Rakouska-Uherska často vnímali Zalitavsko jako „cizinu“, od čehož se odvíjely jejich podnikatelské strategie vůči tomuto prostoru (dodávky zboží do Uher vnímali jako „export“ a s tamními továrnami uzavírali „mezistátní“ kartelové dohody o regulaci vzájemné konkurence).²⁹ Poté, co se v roce 1918 habsburská

25 A. Resch: *Industriekartelle in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg*, s. 105–106.

26 R. Bárta ml.: *Průmysl stavebních hmot v Československu*, s. 13.

27 Karel Tichý: *Průmysl keramický*, in: *Jubilejní výstava zemská království českého v Praze 1891*, Praha 1894, s. 491.

28 Rudolf Bárta ml.: *Sklářství a keramika*, II, Praha 1952, s. 19.

29 *Compass* 52 (1919), II, s. 51; *Kartell-Rundschau* 2 (1904), s. 550–551.

monarchie rozpadla, vyvíjely se trhy stavebních hmot nástupnických států na základě zcela odlišných podmínek. Výzkum se zaměří pouze na trh stavebních hmot meziválečné Československé republiky, která se spolu s Rakouskem řadila k hospodářsky nejvyspělejším oblastem bývalého soustátí.³⁰

V prostoru Předlitavska a meziválečného Československa se nacházelo mnoho trhů se stavebními hmotami. Monografie si neklade ambice porozumět fungování všech těchto trhů, nýbrž se zaměří na ty nejdůležitější formou případových studií. Ty postihnou základní pravidla fungování trhů stavebních hmot, jejich vývojové trajektorie i koncentrační a monopolizační tendence:

- 1) Přirozená geografická odbytiště cementáren byla natolik rozsáhlá a provázaná, že lze cementářský průmysl zkoumat pouze v celostátním kontextu – teprve celní sazby a odlišné požadavky na kvalitu výrobku (cementové normy) dokázaly prokazatelně oddělit jednotlivé trhy. Nebylo žádnou výjimkou, že například v Praze nabízely v 19. století své zboží tyrolské či dokonce dalmatské cementárny, ačkoliv většinou nedokázaly příliš dobře cenově konkurovat.³¹ Přestože se ve vnitrozemských oblastech předlitavského trhu objevovaly i zahraniční produkty (obvykle z Velké Británie nebo Německa), k těmto situacím docházelo především během „průkopnických“ fází odvětví, kdy předlitavské továrny ještě nedodávaly kvalitní a ustálený výrobek. Trh byl tehdy diferencován spíše obchodní značkou nežli přepravními náklady.³² Zcela jiná situace panovala v meziválečném Československu, které se téměř úplně uzavřelo konkurenci zahraničních producentů cementu.
- 2) Spotřeba vápna a cementu se po dlouhou dobu překrývaly, výzkum vápenictví tudíž žádá podobný přístup jako cementářství, jen s tím rozdílem, že vápenky ztrácely od poslední třetiny 19. století své pozice na trhu pojiv, což vedlo k poklesu jejich konkurenceschopnosti na větší vzdálenosti (příkladem může být ústup staroměstského vápna „pasta di praga“ a tzv. „románského cementu“, který byl ve skuteč-

30 Zdeněk Jindra: Východí ekonomické pozice Československa. Odhady národního jmění, důchodu a hrubého národního produktu Rakouska-Uherska a českých zemí před 1. světovou válkou, in: *Střední a východní Evropa v krizi XX. století. K 70. narozeninám Zdeňka Sládka*, Praha 1998, s. 186; V. Průcha: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, I, s. 35–36.

31 *Statistisches Handbuch des Königlichen Hauptstadt Prag und der Vororte Vyšehrad, Holešovic-Bubna, Karolinenthal, Smichow, K. Weinberge und Žižkov*, 1881–1906, Prag 1882–1907; Tomáš Gecko: Úloha českých cementáren v předlitavských kartelech (1901–1918), *Mimulostí Berounská* 17 (2014), s. 85.

32 V. Koch: *Die Tiroler Zementindustrie*, s. 3–32.

nosti hydraulickým vápnem).³³ Producenti se začali specializovat na regionální namísto celostátních či zahraničních trhů. Předlitavsko a meziválečné Československo zahrnovaly množství geograficky oddělených odbytišť vápna překrývajících se mnohem méně, než tomu bylo u cementu. Fragmentární pramenná základna umožňuje zaměřit se jen na několik regionálních trhů s vápnem. Pro periodu předcházející roku 1918 se jedná o české země (Čechy, Morava a Slezsko), kde se roku 1902 nacházelo 40,5 % předlitavských vápenek a působilo zde 64,5 % veškerých pracovních sil zaměstnaných v odvětví. Po roce 1918 se výzkum soustřeďuje na západní oblasti Československa, přičemž Slovensko a Podkarpatská Rus zůstávají stranou, jelikož se tamní vápenický průmysl nestihl před zánikem státu příliš rozvinout (s výjimkou továren v západním Slovensku, které hojně dodávaly na Moravu).³⁴

- 3) Cihlářství se vyznačovalo mnohem rozříštěnější strukturou výroby než vápenictví a cementářství. Trhy měly převážně lokální charakter, což potvrzuje šetření živnostenských závodů z roku 1902. Zatímco v Předlitavsku tehdy působilo 86 cementáren a továren na hydraulické vápno, vápenek zde bylo umístěno 1 027 a cihlen 5 868 (jen 10 % jich bylo vybaveno cihlářskými lisami a necelých 37 % mělo kruhové pece, které teprve značily počátky modernizace odvětví).³⁵ Během meziválečného období se tento nepoměr projevoval ještě markantněji – roku 1930 se v Československu nacházelo 15 cementáren, 260 vápenek a 3460 cihlen, z nichž byla více jak polovina umístěna v Čechách.³⁶ Výsledkem je, že lze v Předlitavsku i meziválečném Československu napočítat desítky, dokonce stovky trhů s cihlami diferencovaných vysokými náklady na přepravu zboží (doprava po železnici byla rentabilní jen na velmi krátkou vzdálenost).³⁷ Výzkum se před rokem 1918 zaměří na Vídeň, která poskytovala natolik příznivé podmínky pro rozvoj, že zde již v šedesátých letech 19. století vznikla zřejmě největší firma vyrábějící cihly na světě, která si toto postavení udržela

33 Karel Tichý: Výroba vápna a cementu, in: *Jubilejní výstava zemská království českého v Praze 1891*, Praha 1894, s. 502; O. Kallauner: *Staviva*, II, s. 34–37.

34 Více k vývoji slovenského vápenického průmyslu např. Andor Klár: Vápenický průmysl na Slovensku, *Stavivo* 7 (1926), s. 501–504; Týž: Situace slovenského vápenického průmyslu, *Stavivo* 11 (1930), s. 537–538; Jan Král: Vápencové útvary na Slovensku, *Stavivo* 11 (1930), s. 535–536; Fr. Zaozálek: Slovenský vápenický průmysl, *Stavivo* 13 (1932), s. 461–462.

35 *Ergebnisse der gewerblichen Betriebszählung vom 3. Juni 1902 in den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern*, III–XI, Wien 1905.

36 *Sčítání živnostenských závodů v republice Československé podle stavu dne 27. května 1930*, IV/1–4.

37 Rudolf Bárta ml.: Ostatní výroba průmyslová, in: *Československá vlastivěda*, VI, Praha 1930, s. 314.

dodnes (Wienerberger Ziegelfabriks- und Baugesellschaft).³⁸ Stranou nezůstane ani Praha, druhá největší aglomerace Předlitavska. Pro kontext meziválečného Československa pak slouží právě Praha jako reprezentativní příklad výzkumu tržní monopolizace. Redukování odbytišť s cihlami na Vídeň a Prahu má jedno zásadní opodstatnění – jen zde se dochovaly informace o produkci, cenách a podnikatelských strategiích největších hráčů v dostatečně dlouhých časových řadách, aby bylo možné uskutečnit strukturní analýzu trhu.

38 F. Mathis: *Big Business in Österreich*, s. 357–360.